

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

(З ОБРАЗКАМИ)

НАПИСАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

Савура

„Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте“.
Г. Шевченко.

*Точити
Т. У. Р.
ц. 80с. (120к.)
стор. 125,
інтер. 45
і парса у В. Сидоренка
(1904., Кривий)*

Ціна 10 сот.

У ЛЬВОВІ, 1904.

Накладом Товариства „Просвіта“

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під гарядом К. Беднарского.

Ся книжочка призначена для тих, що не мають часу розчитувати ся в обемистих книжках про нашу бувальщину. Нехай же сі затамлять собі хоч найважнійші події з минувшини України-Руси, щоби кождий свідомий Русин знав,

„Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти!“

3548
Смогут

Руский край і нарід.

Як далеко говорить нарід по нашому, рускою або українсько-рускою мовою*), так далеко сягає наша руска земля. Живе українсько-руский нарід давними густими селитьбами в Австрійско-угорській державі, де заселив більшу (східну) часть Галичини, більшу часть Буковини і північно-східну часть Угорщини, а в Росії цілу полудневу сторону аж до Чорноморя. А крім того є розкинені селитьби Русинів в північній Америці (в Канаді і З'єдинених Державах), в полудневій Америці (в Парані) та в східній Азії (на Сибірі, над рікою Амуром). Всіх Русинів числять мало що не 30 міліонів душ, а край заселений руским народом майже рівнає ся обшаром Австрійско-угорській монархії.

I. Русь під владою князів.

1. Початок рускої держави. Перші рускі князі.

Руский нарід з давен давна проживав над рікою Дніпром (згадують про се літописці вже на 600 літ

*) Назву Україна находимо дуже давно в руских літописях. Так називали ся не лише пограничні (українні) рускі землі, але нарід почав так називати всі рускі землі в російській царстві. Українським зве ся також весь руский нарід в супротивности до великоруского або московского. Є він східною частиною великого славянського племені.

по Різдві Христа) і тут оснував сильну державу Русь, котрої осередком став Київ. Се місто вибрав собі столицею князь Олег. Русини були спершу поганями, почитали всяких богів, а найбільш Перуна. Але вже княгиня Ольга стала християнкою і з того часу починає з Царгороду християнська віра помалу ширити ся на

Князь св. Володимир Великий.

Руси. Однак доперва внук св. Ольги, князь Володимир Великий завів на всій Русі християнську віру 987 року, розширив значно границі Русі (прилучив Червону Русь, нинішню східну Галичину) і тим положив підвалини до могутньої держави. Тимто в історії назвали его Великим а Церква зачислила его поміж сьвятих. З християнством настало на Русі багато монастирів, а най-

1) в XII в. вийшли Корваси і Серби (дальше не вийшли)
 993 (Костянтин) Володимир В. зводив соборний храм в Києві
 в соборі (Торжественно Русини назвали I)

Костянтин 981, митрополит Володимир та замість їх митрополити
 Володимир і Ярослав

славнійшим була Києво-Печерська Лавра, основана св. Антонієм і Теодозієм і там проживав також преподобний Нестор, котрому приписували списане першої рускої літописи.

Син Володимира В., Ярослав дбав даліше про розповсюджене християнства, ставив церкви (між тими славний Софійський Собор, що є в Києві й до нині), дбав про школи і просвіту, зложив першу книгу руских законів („Руска Правда“) і заслужив собі на назву Мудрого.

2. Княжі усобиці. Володимир Мономах.

Ярослав поділив Русь на уділи поміж синів, найстарший, великий князь, мав сидіти в Києві. Небагом поміж великим князем а удільними повстали домашні колотнечі й війни, усобиці, а дуже часто оден проти другого закликав на поміч диких кочовників степових, Половців, що нищили і грабили край. На якийсь час спинив сі усобиці внук Ярослава Мудрого, Володимир Мономах*), засівши на великокняжій престолі в Києві (від 1113—1125 року), воював щасливо з дикими Половцями і більшу часть руских земель злучив в своїх руках. Він написав для своїх синів вельми розумне Поученє (науку) і радив їм жити в мирі і згоді.

3. Занепад Києва. Початок великого князівства московского.

Коли рускі князі вели між собою усобиці і тим пустошили руску землю, виходило з Руси багато переселенців на північний схід, де сиділи фінські або

*) Мономах значить єдиноборець (так звав ся грецький цїсар Константин Мономах, що був дідом по матери кн. Володимира і по нім звав ся так і наш вел. князь).

чудські племена (захожі з Азії). З тих мішанців, Русинів і Фінів або Чудів витворив ся окремий нарід званий московским, від міста Москви, що опісля стала столицею сеї землі. На тих землях оснував внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбский*) підвалини до Володимирско-Суздальського опісля великого Московского князівства. Він назвав себе великим князем, наїхав і здобув Київ (1169 р.), і з того часу занепадає Київ а перевагу має Москва, столиця вел. Московского князівства.

4. Почин Галицького князівства.

Червона або Галицька Русь була мабуть найкрасшою і найзаможнішою з руских земель. Правнуки Ярослава Мудрого, Ростиславичі: Володар Перемиский і Василько Тербовельский поділили ся сим краєм, а син Володаря Володимирко, злучив всю Червону Русь в цілість, вибрав Галич над Дністром своєю столицею (1141 р.) і дав почин Галицькому князівству. До великого процвітту і сили дійшло Галицьке князівство за его сина Ярослава Осмомисла (так званого задля великого розуму). Колиж вимер рід Ростиславичів, загорнув Галицьке князівство волинський князь Роман, а крім того прилучив до него Київське князівство і з того часу Київ перестав бути осередком Русі, а вся вага перехилила ся на Галич. Князь Роман поляг в бою з Поляками, коли его син Данило був ще малим хлопятком. Скоро підріс Данило, почав відзискувати свою батьківщину, переніс з Галича, де ему дали ся в знаки бутні бояри, свою

*) Так названо его від села Боголюбово, в котрім любив проживати.

Князь Данило, король Руси.

столицю до Холму (на Волині), оснував Львів около 1230 року (названий по імені сина Льва) і вславився як хоробрий лицар военними походами навіть поза границями своєї держави.

Страшний напад Татар під начальством хана Батія знищив землі князя Данила і приневолив его утікати з краю, але опісля вернув Данило і признав хана своїм зверхником. Щоби визволити ся зпід нелюбого ему татарського ярма, глядів Данило помочи у Папи Римского, признав Папу головою Церкви і дістав від него королівську корону (1253 р.) та називався з того часу королем Руси. Колиж обіцяна поміч не наспіла, зірвав Данило зносини з Римом. Син Данила князь Лев переніс свою столицю до Львова, відбудованого по зруйнованю Татарами, але коли небавом вимер рід галицко-волинських князів, дістався сей край під владу сусідних держав Польщі і Литви.

5. Лад на Руси за князів.

Верховну власть в кождім князівстві мав князь, що майже не розлучував ся із своєю дружиною, зложеною з воєнних людей. Старші і поважні дружинники звали ся боярами. Хоробрих дружинників наділяли князі землями і иньшими подарками.

Головне населенє на Руси творили міщани й селяни. Звичайно самі они вибирали собі урядників, що дбали про лад в громаді. Вибір відбував ся на вічу, яке скликував князь. Там рішали ся також важнійші справи, відбував ся і суд, а верховним судією був князь. По містах як Київ і инші, процвітала торгівля, там купці (гості) привозили з далеких країв вина, сукна і т. и. а вивозили мід, віск, скіри, кожухи і т. и.

II. Русь під владою Литви, Польщі й Угорщини.

1. Почини литовської держави. Зрущенє Литви.

Против Руси ослабленої княжими усобицями і татарськими наїздами виступив на півночі новий ворог — Литва. Литва, роздроблена спершу на дрібні князівства, двигнула ся до могутности за великого князя Гедимина, і за его володарства стала Литва осередком, коло котрого громадили ся рускі сили, тим то дві третини сеї держави зяселювали Русини і Гедимин став писати ся королем Литви і Руси. Литовські князі переняли від Русинів християнську віру, тодішню книжну мову руску, руске письмо і просьвіту, рускі звичаї і так зовсім зручили ся. На княжім дворі говорено і писано урядові письма рускою мовою. Найрозумнійший з Гедиминових синів, Ольгерд, випер Татар далеко в східні степи і злучив під своєю владою майже всі рускі землі, а его князівство було справді руским, бо ледви десяту частину его заселяло литовське племя.

2. Галицка Русь під владою Польщі й Угорщини.

Коли в Галицко-Волинськім князівстві вимер рід Романовичів (потомків Романа й Данила), почав ся спір о се князівство між Литвою і Польщею, а Угорщина також намагала ся заволодіти сими землями. По довголітній війні загорнули литовські князі часть Волині і Поділя, а польський король Казимир Галицку Русь. Казимир почав ставити костели, і муровані замки, обводив міста мурами, надав деяким містам німецке (магдебурске) право і спроваджував до руских міст Німців, Вірмен, Татар і Жидів, а з ними вти-

скали ся поміж Русинів чужі люди, чужа віра і звичаї. Але мимо того майже цілих сто літ задержала Галицка Русь почасти давний руский лад, начальником краю був староста рускої землі, а по більших містах остали ще давні рускі уряди.

В боротьбі з Литвою дізнав Казимир підмоги Папи Римского і ддятого дбав про розповсюднене латинської (римско-католицької) віри на Галицкій Русі і тим скріпляв своє панованє. В Перемишлі, Холмі і Володимирі оснував Казимир латинські єпископства а в Галичі навіть архієпископство, котре опісля перенесено до Львова*). Деякі Русини приймали латинську віру, покидали рускі звичаї, руску мову і народність. Особливо багато руских вельмож, заманених високими почестями і урядами пішли сею дорогою і стали Поляками. До розладу в рускій церкві причинила ся також ся обставина, що голова Рускої Церкви, київський митрополит, переніс ся до Москви і доперва пізнійше царгородський патріярх настановив окремого митрополита для Галицкої Русі.

Ще більше ширила ся латинська віра заходами Домініканів і Францісканів, коли Галицка Русь по безпотомній смерті Казимира (1370 р.) перейшла під владу єго сестрінця, угорського короля Людвика. Замість короля якийсь час тут правив знімчений князь Володислав Опольский**), а відтак дочки Людвика, Марія і Ядвіґа.

*) Се перенесенє послідувало 1414 р. і тоді віддано латинському архієпископови руску церкву на катедральний храм, а так само опісля в Перемишлі перероблено руску церкву на латинську катедру.

**) Коли Володислав Опольский вертав до Польщі, забрав з собою з Белзкої церкви чудотворний образ Пр. Бого-

3. Злука Литви і руских земель з Польщею. Люблиньска унія.

Сал
 З Ядвігою одружив ся вел. князь литовський Ягайло (Ягело), бо польські вельможі і духовні звернули бачність Ядвіги на те, що для Польщі було би корисно, приєднати такого могутного союзника для спільної боротьби з німецькими хрестоносцями. Се були монахи а zarazом лицарі поселені на балтійськiм побережю, що огнем і мечем наvertsали поганські народи на християнську віру, а своїми наїздами давали ся добре в знаки Литві, а також і Польщі. Ягайло прийняв католицьку віру й імя Володислава, одружив ся з Ядвігою, коронував ся польським королем і злучив Литву з Польщею, а Ядвіга прилучила також Галицьку Русь до Польщі. На приказ Ягайла багато Литовців охрещено на латинську віру, хоч вже були християнами по грецькому обряду, а се викликувало невдоволене тим більше, що Ягайло поселив ся в Кракові, а Литовці бачили в тім затрату своєї самостійности.

На чолі невдоволених виступає Ягайлів стрийний брат князь Витовт до боротьби а Ягайло віддав ему Литву з достоїнством великого князя під зверхністю Польщі. Витовт спільно з Ягайлом побив хрестоносців під Дубровном (коло Грінвальду 1410 р.) і зломив на все їх силу, а в тім бою причинили ся до побіди галицько-руські полки.

Пізнавши таку силу в союзі Литви і руских земель з Польщею, бажав Ягайло тіснійше злучити сі краї з Польщею. Ягайло з польськими панамі, а Витовт з литовськими боярами з'їхали ся на сойм в Го-

родиці, котрий по переказу в дарі дістав Володимир Великий за царівною Анною з Царгороду. Сей образ переніс Володислав Опольський до Ченстохови, де він до нині находить ся.

родлі (над Бугом, 1413) і там дістали литовські бояри, котрі прийняли католицьку віру, права польської шляхти, стали дідичами своїх дібр і діставали високі уряди. Про важніші справи Литви і Польщі мав радити спільний сойм. Так перемагав що раз більше польський вплив на Литві і в руских землях. Витовт намагався ще удержати самостійність і окремішність Литовсько-руської держави, думав навіть про королівський титул, але се єму не повелося досягнути і він небавом умер (1430 р.). Самостійність і незалежність Литовсько-руської держави встоював після смерти Витовта Ягайлів брат Свигайло і опирався в завязатій народній і релігійній боротьбі на руским народі. Литовські вельможі і рускі князі вибирали для литовсько-руської держави окремих великих князів, щоби тим відділяти Литву від Польщі, а Поляки знов, щоби не допустити до розриву унії (злуки Литви з Польщею) вибирали все великих князів литовських польськими королями. Литва і Польща мали отже все одного спільного володаря, яко дві рівнорядні держави, доки остаточно через унію переведену на соймі в Любліні 1569 р. зовсім не упала самостійність і окремішність Литовсько-руської держави.

Справа цілковитої злуки Литви з Польщею була для Поляків тим пильнішою, коли польським королем був останній з Ягайлового роду Жигмонт Август, котрий не мав дітей і з його смертю могла та звязь розірвати ся. Довго опирали ся литовські і рускі вельможі такій злуці, але королеви повело ся приєднати визначніших вельмож, а сі потягнули за собою інших руских панів. На соймі в Любліні 1569 підписали они унію, се є злуку Литви і Польщі в одну державу з одним спільним володарем в особі польського

короля. Польща і Литва з рускими землями повинні були мати рівні права, але опісля виявилось, що Люблинська унія знищила самостійність великого князівства литовського і з того часу починає ся великий вплив Поляків особливо на рускі землі.

4. Наслідки Люблинської унії для Руси.

Після Люблинської унії у великім князівстві литовськiм і в руских землях стало обовязувати польське право і се відбило ся некористно на селянах. В Литві і на Русі жили селяни свобідно, а хоч нераз були безземельні і держали землі яко орандарі, але з часом добивали ся своєї власности і передавали свої землі дітям, за котрі платили данину плодами до скарбу. На основі польського права устала свобода селян, шляхта вважала їх яко свою власність і орудувала ними яко кріпаками, хлопами. Крім дачок грінми і плодами відрабляли они панщину, а опісля Варшавський сойм віддав селян дідичам з тілом і майном і они мали право карати своїх підданих, сойм дав над селянами дідичам право житя і смерти. Багато міщан переходить після Люблинської унії на латинську віру і стає Поляками. Повага руского духовенства занепала, бо постановлювано владиками нераз людей світських, зпоміж шляхти, що не мали звая до стану духовного, а лише уміли придбати ласку короля або его двораків. Нераз владики допускали ся таких вчинків, які не лицювали з їх достоїнством. Низше духовенство дійшло перегодом до великої темноти та зневаги і було зовсім зависиме від дідичів, котрі присвоїли собі право патронату се є право вибирати сьвященника для громади. Тимто рускі вельможі цурали ся православної віри

і приймали латинську, та ставали Поляками. На Литву і Русь переселяє ся багато польських вельмож, з тим змагає ся польський вплив а до суспільного гнету причинає ся ще й релігійний.

5. Церковні братства і школи на Руси.

Коли руский нарід почав так занепадати, виступив між рускими вельможами князь Василь Константин Острогский*), котрий закладав школи і печатні, щоби піднести науки і просьвіту на Руси. Але в більшій ще пригоді рускій Церкві і просьвіті стали церковні братства, засновувані руским міщаньством, котрі не лише опікували ся убогими і сиротами і занимали ся иншими милосердними ділами, але дбали при тім і про долю рускої Церкви. Найславнійше було Ставропігійске братство у Львові (що є й до нині), а побіч него Богоявленьске братство в Києві і деякі инші. Сі братства мали славні на той час школи, з котрих виходили учені мужі, удержували печатні і бурси, а царгородский патріарх надав їм право наглядати жите людей світських і духовних а навіть єпископів.

6. Церковна унія Берестейска.

Рускі владики нераді були, що царгородский патріарх поставив їх під догляд братств, зложених з світських людей. У них зродила ся отже гадка, відлучити ся від царгородского патріарха а признати головою Церкви Папу римского (приступити до унії (злуки) з римскою Церквою). Таку звязь навязав був уже король Данило, а пізнійше (київский митро-

*) В Тернополі побудовано з фундації кн. Острогского гарний дім, в котрім мають пріют зубожілі рускі міщани.

полит Ізидор (унія Фльорентийська 1429 р.), але ся звязь по его-смерти перервала ся. Луцкій єпископ Терлецький і володимирско-волинський єпископ Потій, чоловік учений і богобоязливий, виїхали до Риму і (перед самим Різдом 23 грудня 1595 р.) перед Папою Климентієм VIII. зложили присягу на євангеліє, що Руска Церква приймає унію з Римом, а Папа згодив ся на се, щоби Русини держали ся свого церковного обряду. Єї услівя затверджено на соборі в Берестю 1596 р., потвердив се і король Жигмонт III. а крім того також заборону переходу уніятів на латинський обряд. Коло розширення унії вельми заслужив ся Потій, що став опісля київским митрополитом і его наслідник Велямин Рутський, котрий двигнув з занепаду до давної слави і сьвітлости чин св. Василія Вел. Але не всі рускі владики прийняли унію, почала ся отже завзята боротьба між православними і уніятами, а з яким завзятем вела ся та боротьба, видно з того, що роз'ярена товпа православної черни убила полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича.*) Найбільший противник его, православний архієпископ Смотрицький прийняв також опісля унію.

Але й Русини-уніяти дізнавали від польського уряду зневаги своїх прав і упослідження. Горді єпископи польські не хотіли допустити уніятско-русских владик до сенату (вишої палати соймової). Тимто рускі пани, а навіть міщани, що мали себе за панів, бажаючи запевнити собі більший вплив політичний, приймали латинський обряд, щоби й тим відрізнити ся від хлопів, і відчувували ся рускому народови.

*) Католицка Церква за Папи Пія IX (1867 р.) зачислила Йосафата Кунцевича поміж сьвятих.

Київський митрополит Петро Могила.

7. Митрополит Петро Могила, основник Київської Академії.

Православні намагалися поборювати уніятів і католиків також наукою і просвітою і в тій цілі засновували школи і печатні і видавали всякі книжки. Окрім Ставропигійської школи у Львові вславилася київська школа, заснована при братстві церкви Богоявлення, котрої найзнаменитшим ректором (управителем) був вельми учений архимандрит Києвско-печерської Лаври Петро Могила, що походив з волоскої шляхти. Своїм коштом вислав він молодих людей до заграничних шкіл і академій на науку і підготовив учителів для своєї школи. Ставши митрополитом київським, перемінив він київську братську школу в колегію або академію (на лад академій в Парижі і Кракові) і заснував там печатню і бурсу для убогої молодіжи. Київсько-Могилянська Академія була огнищем, з котрого вийшло багато славних і учених мужів, звідтам розходилося світло не лише на Русі але й в Московщині, однак ревні змагання Петра Могили (умер 1647 р.) не спинили б були цілковитого занепаду руского народу, колиб він сам був не станув в своїй обороні під прапором козаччини.

III. Боротьба козаччини і руского народу за самостійність України-Руси.

1. Почини козаччини.

Татарське лихоліте перемінило великі простори рускої землі в пустині. Колиж рускі а опісля литовські князі виперли Татарву аж на побережа Чорного і Азівського моря, вертали Русини помалу до зруйнованих городищ і селищ та заводили по тих пожарищах нове житє. Але житє на сім степовім пограничю було повне

небезпеч і тревоги. Весь край був на військовій стопі, а хліборобство рибальство та й все господарство треба було провадити оружною рукою. Ся небезпечність стала ще більшою, коли хижий нарід з Азії, Турки, здобули Царгород (1453 р.), і загорнули під свою владу Кримську Орду. Татарські і турецькі напади віджахнули Русинів від Чорного моря далеко на північ, так що Галич, Буск, Бар, Хмельник і Винниця стояли мов би при вході в Татарщину. По сю межу стояли хутори з пасіками і управні поля під захистом військової сторожі, що з чатових могил звіщали про наближене татарських загонів. Поза ті сторожеві могили на яких десять і більше днів їзди аж до Чорного моря простиралися дикі поля. Треба було великої відваги пускати ся в сі сторони, непевні від Татарви.

Але невичерпані богатства України приманювали людність з подальших сторін, що оружними ватагами пускала ся на ті рибальські, пасічніцкі, ловецькі і т. и. „уходи“ (так звано сі степові землі). Сі оружні ватаги, що жили тут на волі і не знали над собою ніякої влади, а лише оборонювали своє добро, нераз нападали і грабили татарські отари і табуни, а на зиму вертали до міст і замків. Отсі безнастанні напади обопільні навчили Русинів відваги, виробили сміливих лицарів, готових все на смерть і до бою з Татарами, а ся рухлива військово-промислова людність була основою козацчини*). Пограничне українське селянство і міщанство достарчувало головного засобу людей витривалих на нужду і небезпечі, злучені з козакованєм, але се була також школа для молодих шляхтичів і людей всякого стану й народности. В другій

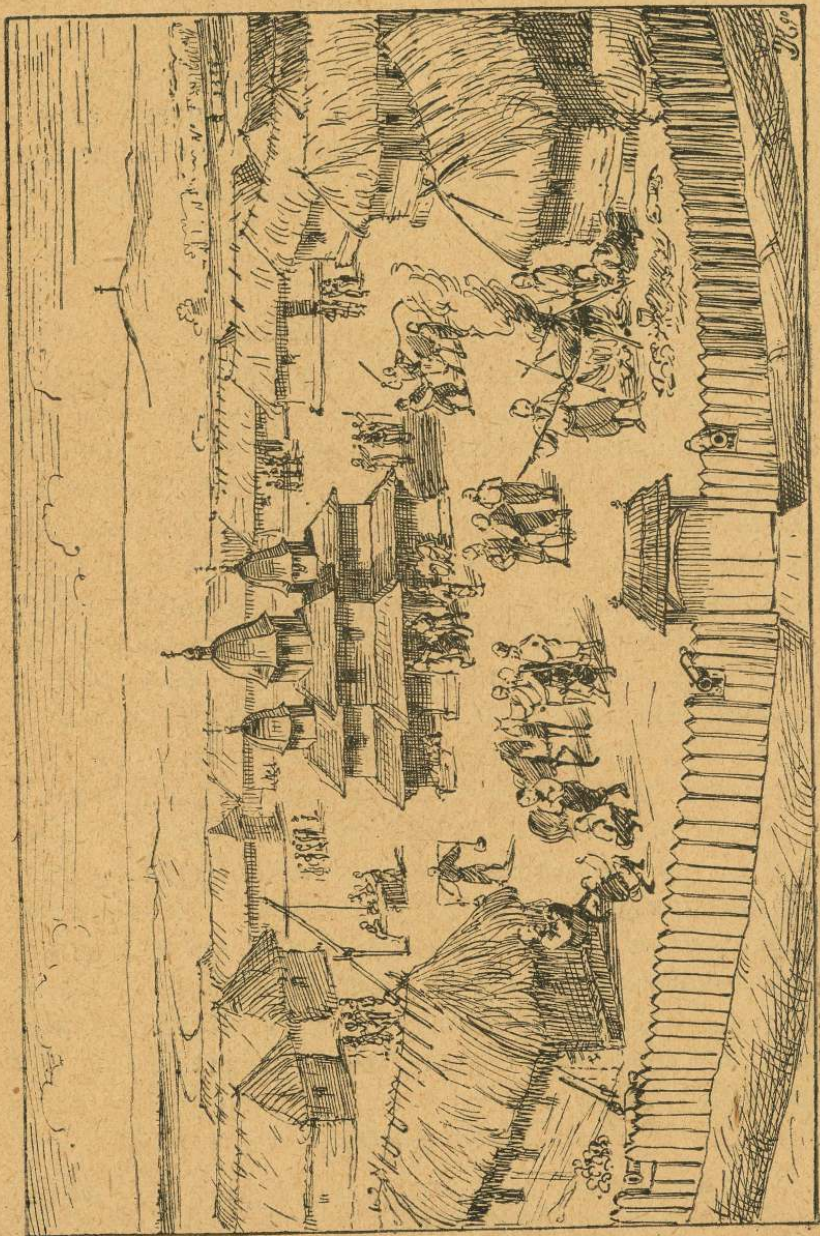
*) Слово козак татарського походження.

половині 16-го століття зростає кольтонізація в Брацлавщині і Київщині, збільшає ся число козацтва і обсяг его области, витворює ся окрема верства козацка, що не признає над собою ніякої чужої власти адміністраційної ані судової. Під проводом своїх старостів, котрих звуть гетьманами нападають козаки на Крим і побережа Чорного моря.

2. Запорожска Січ.

Із своїх уходів давали козаки десятину зарібку старостам, тимто і старости дбали про охорону сих уходів. Між сими старостами визначив ся і причинив ся найбільш до зросту козацчини черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецкий (нарід звав его Байдою). На однім з островів*) порослих очеретами, лозами і яворами, що розкинули ся в долішнім кориті Дніпра, поза порогами (се є камінними скелями), по яких Дніпро спливає в Низ, збудували собі козаки за Дмитра Вишневецкого твердиню (1556 р.), обезпечену валами і частоколами, що звала ся Запорожска Січ, бо там сиділи козаки як у засіці. Се був головний табор низових козаків, почин славного Запорожа, званого кошом, котрим правила якби окремою державою вибирана на оден рік старшина, з кошевим отаманом на чолі і там жили Запорожці без жінок як монахи. Козаки жили в куренях, якби в касарнях, а серед Січи була церква св. Покрови. Важні справи рішала військова рада, всі були тут рівні, на всі уряди вибирала рада.

*) одні кажуть, що се було на острові Хортиці, инші що се було на Томаківці.

Запорожска Січ.

Через те що на Січі віджило знищене польськими королями громадське право, яке руский нарід виробив собі споконвіку, мала Січ таку повагу і любов між руским народом. Лад заведений на Русі після Люблиньскої унії поставив зразу козаччину проти Польщі.

3. Почини боротьби козаччини з Польщею.

Коли по Люблиньській унії заведено в руских землях польське право, шляхта заняла землю, а селян повернено в кріпацтво. Селяни, що бажали остати вільними, покидали свої оселі і втікали до козаків. Таким способом на Україні нагромаджувало ся щораз більше такого населеня, що козакувало, і крім своєї старшини не признавало иншої влади. Польське право не знало такого вільного стану, яким були козаки. Тимто польські королі Жигмонт Август і Стефан Баторий бажали покористувати ся козаками в боротьбі проти Турків і Татар та Московщини і завели спис (реестер) козаків, що стояли під проводом отамана і мали слухати черкаського та канівського старости та діставали по 15 золотих річної плати і по 4 аршини сукна на одіж.

Однак сей реестер обнимав ледви 6000 козаків, коли вже за Батория було їх до 80 тисяч а в пятьдесят літ опісля до 500 тисяч. Не вписані в реестер мали вернути в кріпацтво і се викликало невдоволене, що довело до боротьби козаків з Польщею. Дідичі випрошували собі у короля великі простори землі на Україні і забирали сі землі для себе, вже давнійше заселені селянами і козаками і повертали їх в кріпацтво. Окрім того знесено на основі польского права давню громадську самоуправу, а дідичі володіли селянами-кріпаками і судили їх після польского права. Почало ся отже вороговане між селянами й козаками а шляхтою, що проя-

вило ся місцевою ворохобнею (перші під проводом Косинського і Наливайка) але се не доводило до ніякого успіху. Кождочасне згноблене такої ворохобні накликувало ще більший гнет, повстаня наслідком того повталяли ся, але польський уряд умів розділити сили козаків і народу. По кождім безуспішнім повстаню, хто лише міг, утікав на Запороже.

4. Петро Конашевич Сагайдачний.

з Кулішівських

З початком 17-го столітя являє ся на Запорожю Петро Конашевич Сагайдачний, родом з дрібної Самбірської шляхти, а позаяк визначав ся наукою і великим воєнним та політичним талантом, вибрали єго кошевим і він був ним около 20 літ. Він здобув деякі турецькі кріпости, визволив там багато християнських невільників і се рознесло єго славу по Україні, а за се вельми лютий був турецький султан на Польщу, що она не спиняє наїздів козацких. Але Польща потребувала тоді помочи козаків в боротьбі з Московщиною і тому признала також владу Сагайдачного і над Київщиною, так що Сагайдачний зпід Москви вернув до Києва і писав ся гетьманом Запорожского війська.

В скрутнійшій ще положеню опинила ся Польща, коли Турецький султан Осман з 300-тисячним війском виступив під Хотин (над Дністром), щоби знищити Польщу і загорнути Україну під свою владу. Під сею страшною грозою признав король козакам право вибрати собі гетьмана і затвердив Сагайдачного кошевим запорожского війська і гетьманом, а тоді Сагайдачний поспішив з 40 тисяч козаками і головно єго розумови і лицарству треба приписати побіду над Турками. Але тяжко ранений вернув з бою до Києва, де небавом

помер (1622 р.). Перед смертю записав він значну часть свого майна на різні школи а особливо на київську

Петро Конашевич Сагайдачний.

школу, котру Петро Могила розширив на Академію (Київско-Могилянську колегію).

5. Нові козацкі ворохобні.

Польща скоро забула підмогу, яку їй дали козаки в боротьбі з Московщиною і Туреччиною. Починає ся знов гнобленє, котре викликає нові повстаня козаків, а по здавленю повстаня карано спійманих лютою смертю. Польський уряд уважав Запороже головним огнищем, з котрого виходила понука до козацких повстань. Тим то польський гетьман Конецьпольський велів на полудневих межах України над Дніпром збудувати твердиню Кодак, а осаджена там польська залога мала пильнувати Запорожа і перехоплювати всіх, що втікають на Січ і тим спинити наїзди на Турків і Татар. Запорожці здобули однак сю твердиню перебили польску залогу, після того польський уряд обмежив ще більше реєстр, а зломивши опір козацтва замість гетьмана настановляв над козаками комісарів. Тепер уже захопило невдоволенє широкі верстви руского народу і потреба було лише іскри, щоби повстане розгоріло ся по всій Україні широким полемінем.

6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

З незвичайною рішучостю і неперечним талантом вхопив Хмельницький у свої кріпкі руки народний рух викликаний загальним невдоволенєм і надав сему рухови певну організацію, тривкий напрям і політичне значіне. Скривджений підстаростою Чаплинським, що відобрав Хмельницкому хутір Суботів, а при тім на смерть побив его сина, звернув ся в сій справі до суду і короля Володислава, однак без успіху. Опісля зимою 1647 р. виправив ся на Запороже і забезпечив собі також поміч кримского хана. В степах над Жов-

тими Водами*) і під Корсунем**) розбив польське військо і забрав в полон обидвох польських геть-

*оточа
Шутовича*

Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

манів Потєцького і Калиновського. На видані з Білої Церкви до народу універсали (грамоти), котрими

*) Річка, що правобіч вливає ся до Дніпра. **) Корсунь і Біла Церква на полудні від Києва.

обіцявав усім таку свободу, яку мали козаки, повстав українсько-руський нарід до боротьби за волю і почав розправляти ся із своїми гнобителями, а найбільш Жидами, що яко орандарі маєтків визискували нарід. Під Пилявцями (недалеко ріки Богу) пішло в розтіч друге польско військо, заскочене Хмельницьким. Тепер рушив Хмельницький з козаками й Татарами (під проводом Тугайбея) на захід, обляг Львів і взяв тут значний окуп та посунув ся до границь Польщі. Тут обляг Замостє і вислав послів на сойм до Варшави та домагав ся вибору на короля Яна Казимира (саме тоді умер був король Володислав, его брат).

По виборі Яна Казимира королем, вернув Хмельницький до Києва, де его торжественно повитали „руским Мойсеєм“. Небавом король вирядив послів на Україну, щоби скласти умову з Хмельницьким, але з сего не вийшло нічого, бо польскі послі вимагали по давньому реєстру, а всі иньші не вписані до реєстру мали вернути до кріпацтва. Війна почала ся на ново, Хмельницький виступив в похід з кримским ханом Іслам-Гиреєм і обляг Збараж, де зачинив ся жорстокий ворог козаків князь Єрема Вишневецкий. Король Ян Казимир зібрав нове військо і пустив ся на відсіч обложених. Хмельницький рушив ему на зустріч, розбив військо і мало що не захопив у полон самого короля. За намовою хана, до котрого звернули ся Поляки, зробив Хмельницький з королем Зборівский договор, котрим розширено реєстер козаків на 40 тисяч, а всі иньші мали вернути до кріпацтва. Се була велика помилка Хмельницького і кривда заподіяна рускому народови, котрому він обіцяв волю і рівні права. Тим то сей договір викликав велике невдоволене народу, в широких верствах почала ся ворохобня, так

що Хмельницький для усмирення покарав кількох завзятих полковників смертю.

Почала ся дальша війна з Польщею, але під Берестечком, недалеко Бродів понесли козаки велике поразенє, де їх згинуло чимало, і Білоцерковський мир випав для козаків гірше, як Зборівський договір, бо реєстер зменшено на 20 тисяч. Хмельницький почав оглядати ся за союзниками, переговорював з семигородским князем Ракочієм, думав також про союз з Волощиною, де одружив свого сина Тимоша з дочкою волоского господаря (князя) Лупула, пересправляв з Шведами, але не вспівши осягнути підмоги від сих держав, звернув ся до союзу з Московщиною.

З початком 1654 р. зробив Хмельницький умову, на Переяславській раді, з московскими боярами, заступниками царя. Реєстровців збільшено на 60 тисяч, признано міщанський і селянський стан вільним а тоді і всі селяни вписали ся за міщан, щоби знов не попасти в кріпацтво. Але Переяславска умова була мабуть навмисне вельми не ясно уложена з питомим московскому урядови крутійством, а тим користував ся опісля московський уряд, щоби мало-помалу відбирати права українсько-руському народови. Хмельницький не мав політичного розуміння і не вмів покористувати ся тою силою, яку ему дав нарід, тай нарід не мав ще потрібної освіти, щоби осягнути мету своїх бажань; умів нищити ненависний ему лад, але не знав, як збудувати те, що ему було потрібно, як зробити Україну незалежною державою. Хмельницький бачив, що не обезпечив добре самоуправи України тай лише три роки пережив Переяславску умову (умер в Суботіві 1657 р.).

7. Руїна.

По смерті Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід влучно назвав „руїною“. Між народом настав заколот якраз тоді, коли треба було упорядкувати справи в краю. На Україні повстали дві партії супротивні, кожда тягнула в інший бік. До одної належала більша часть козацких старшин, заможних козаків і деяких шляхтичів, що остали ще Русинами та висше духовенство і богатше міщанство. Ся партія бажала удержати самостійну управу України із шляхотскими порядками і змагала знов до злуки з Польщею. Друга, чисто народна партія, зложена з поспільства (селян) і біднійших козаків, була противна шляхотским порядкам, але не вмiла ясно висловити своїх бажань і віддала ся своїм проводирям, що все укладали лише в користь козацтва і старшини і з підмогою Московщини витворили на Україні нову шляхту — дворянство. Боротьба між тими двома партіями не веде ся о справи громадські, а між одиницями про особисті користи. Партія, що тягне до злуки з Польщею, вибирає гетьмана, котрого знов не хоче признавати друга партія, вибирає собі нового і звертає ся о війскову підмогу до царя. Таке вмiшуване московского війська доводило до щораз більшого обмежуваня самоуправи на Україні.

Зпоміж гетьманів по смерті Хмельницького визначав ся безперечним талантом Іван Виговский, що знов довів в Гадяцькій умові*) 1658 р. до злуки України з Польщею. Україна мала бути вільною, независимою державою, звати ся Великим Руским

*) Гадяч в Полтавщині на лівобережній Україні.

Князівством і бути в злуці з Польщею. Всі уряди мали зайняти лише Русини, на Україні мали бути założені два університети й інші школи, а також печатні, де можна би печатати всякі книжки. Одначе нарід не знав добре сих постанов Гадяцкої умови, не розумів їх ваги і був противний злуці з Польщею, не довірював, чи не заведуть знов кріпацтва, бо в сій умові не застережено виразно права селян.

Скоро нарід дізнав ся про сю умову, повстало таке обуренє, що Виговский зложив гетманську булаву і ледво встиг спасти ся. З підмогою простого народу (на чорній радї*) і Запорожа добив ся опісля гетьманської булави Брюховецький, але він пішов проти інтересів народу і дбав лише про свої користи. Він ішов зовсім під лад московского уряду, назвав себе царским холопом і віддав всі українські міста московским воеводам, котрі вибирали там податки. Війна між Польщею, що не хотіла втратити України, а Московщиною руйнувала край, а козацка старшина і козаки обурені на Брюховецького, скинули его з гетманства і вбили.

З дальших гетьманів визначив ся талантом Петро Дорошенко. Він бачив, що Україні трудно остояти ся о власних силах, а що Україна не зазнала добра ні від Польщі ні від Московщини, задумав він піддати ся Туреччині а за підпору платити їй певну данину. Але в народі занадто глибоко була вкорінена ненависть до бісурманів, з котрими він протягом двох сот літ провадив завзяту боротьбу. Нарід був отже не рад змаганю Дорошенка, а що ні Польща ні Мо-

*) так звала ся рада, на котрій сходили ся не лише козаки, але й посполитий нарід.

сковщина не вепіли для себе захопити всеї України, погодили ся між собою в Андрусівскім мирі (1667 р.) так, що правобережну Україну (на захід Дніпра) забрала Польща, а лівобережну Московщина. До того ще обі сї держави умовили ся з Туреччиною, що південна частина України між долішнім Дністром і Дніпром має остати пустинею, на котрій ніхто не сміє поселювати ся.

8. Гетьманованє Мазепи.

отца Мокшанова

Новий зворот в сій сумній добі руїни починає ся з гетьманованєм Івана Мазепи. Він був найбільш осьвічений з українських гетьманів, щирий і горячий патріот і рад був бачити Україну самостійною державою, одначе йшов до сеї мети не доброю дорогою. Він намагав ся приеднати собі старшину козацку і хотів з неї утворити окремиї дворянський стан, роздавав поміж ню уряди і землі, дбав, щоби сини козацких старшин набирали ся висшої осьвіти в заграничних школах, перемінив київску академію в університет, пособляв иншим школам, заводив печатні, але не зважав зовсім на прихильність народу, так що нарід став проти него бунтувати ся.

На чолі сих широких верств народних станув Семен Палій, хвастівський полковник, і намагав ся довести до здуки правобережну Україну з лівобережною і з Запорожем. За єго приводом став нарід з доволі густозаселеної лівобережної України переселювати ся понад Бог і Дністер, на Поділе і Полісе і випирати звідтам панів, а Палій заводив селян-кріпаків в козацтво. Проти сему виступає Польща і Палій був приневолений звернути ся о підмогу до царя і Мазепи,

але цареви не на руку було задирати ся з Польщею, бо воював тоді з Шведами й Туреччиною.

Мазепа також бояв ся, щоб організована Палієм козаччина із Запорожем і лівобережною чернию не скинули его з гетьманства за его шляхетські порядки на Україні, слав на Палія доноси в Москву, а відтак увязнив его і заслав в Сибір (1704 р.). Позбувши ся противника, задумав Мазепа визволити ся зпід же- лізної царської руки в хвилі, коли випала війна між шведским королем Карлом а царем Петром і сподівав ся, що Україна стане самостійною державою, наколи Шведи побідять царя. Заманив отже шведского короля на Україну і обіцяв прийти ему в підмогу з козаками. Однак в бою під Полтавою (1709 р.) цар Петро перемиг невеличке шведске військо з горсткою козаків. Так Мазепа програв справу, бо не вмів приєднати собі всего народу, а звертав лише бачність на козацку старшину, на дворян. Мазепа утік з Карлом в Туреччину, де небагом і помер, а цар Петро зніс гетьманський уряд, прислав московских воеводів на Україну, котрі там вибирали податки, заводили кріпацтво і інші московські порядки, заставляли нарід до тяжких робіт, сипаня земляних валів на Україні для захисту від татарских нападів і копаня каналів на півночі коло ладожского озера (де відтак збудував собі нову столицю Петербург) і там більшість козаків згинула з голоду і холоду. Найшла ся громадка сьміливих старшин, що з наказним гетьманом (заступником гетьмана) Полуботком звернула ся до царської столиці Петербурга з протестом за нарушене козацких прав, але їх посаджено по в'язницях а управу над Україною обняла „Малоросійська колегія“, з лютим московским генералом Веляминовом на чолі. В 1764 р. зовсім знесено

гетьманство а управу України обняв московський генерал-губернатор Румянцев.

9. Гайдамаччина і коліївщина.

Опісля помири́в ся цар Петро з Туреччиною і Польщею і в користь Польщі зрік ся правобережної України та видав указ, щоби всі правобережні кольонії переселили ся на лівий бік Дніпра. Цілими громадами переносить ся нарі́д на лівий бік Дніпра, а через пів року стала правобічна Україна пустою. На сих пустках почала знов Польща з початком 18-го століття нову шляхотску кольонізацію, а хто тут поселив ся, мав на 30 літ слободу від всяких повинностей і роботизни. Але як минули сі слобідські роки, були селяни знов приневолені підлягати панам і їх судови, вертати в кріпацтво, а се викликало знов недоволене між народом.

Одначе нарі́д не мав уже сили вести отверту боротьбу із шляхтою а під проводом козаків з Січі або з України збирав ся по лісах та байраках у ватаги, нападав шляхотські оселі, убивав або проганяв панів та грабував їх добро. Такі ватаги зложені з людей званих гайдамаками появили ся не лише на степовій Україні, але й на Полісью, Волині і на Поділю, а їх проводирі звали ся ватажками або отаманами. Нарі́д сприяв гайдамакам, бо бачив в них оборонців своїх прав і волі та помагав їм грабувати панське добро. Наостанку в 1768 р. зняло ся на Україні велике гайдамацке повстане зване коліївщиною під проводом Залізняка і Їонти, що вже мало політичне значіне*). Се було останне криваве

*) Такі ватаги появляди ся від кінця 15 до початку 19-го століття і в Галичині, в Карпатах, під назвою опришків,

змагане руского народу проти накиненого ему підданства-кріпацтва. Але й Московщина не бажала мати на своїх землях вільних козаків, тимто тодішня цариця Катерина вислала військо і згнобила гайдамацке повстанє, а проводирів гайдамацких покарано лютою смертю. Цариця Катерина веліла зруйнувати Запорожску Січ (1775 р.), а останнього кошового Кальнишевского, 84-літнього старця посаджено на далекій півночі Росії в темниці Соловєцького монастиря, де він мучив ся 26 літ. Частина Запорожців утікла в Січи і переселила ся за долішній Дунай в Добруджі, а пізнійше московський уряд утворив нове козацке військо, котрому призначено відтак оселі над річкою Кубаню, на східному побережю Азівського моря (Чорноморці).

IV. Українсько-руський нарід під владою Австрії й Росії.

1. Русини в Австрійсько-угорській монархії.

Внутрішнім неладом і самоволею шляхти дійшла Польща до того, що нею при кінці 18-го столітя поділили ся сусідні держави: Австрія, Росія і Пруси, а тоді більша частина руских земель аж до ріки Збруч дістала ся під владу Росії а менша частина перейшла під австрійську владу за цісарєвої Марії Терєси з родини Габсбургів під назвою королівства Галичини і Володимирії. Від Туреччини одержала Марія Терєса опісля Буковину яко частину Молдавщини. Руску народність зберегли на Галицкій Руси лише

між котрими вєславив ся і до нині остає в народній памяти ватажок Довбуш.

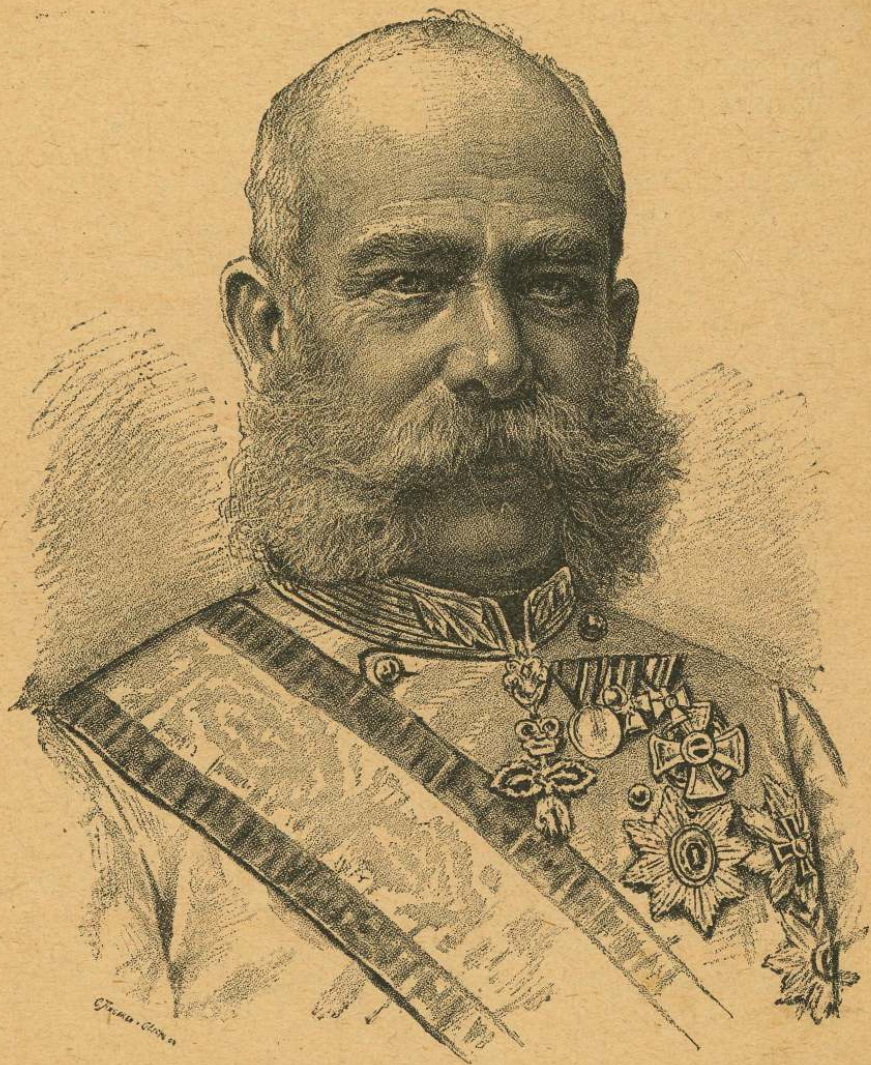
селяни-хлібороби та недобитки міщан, виперті на передмістя та вчасі бідне і темне духовенство, котре не мало потрібної науки для народного проводу. Марія Тереса а особливо славний, вельми освічений і людяний син її Йосиф II. дбали про піднесенє просьвіти і добробит підданих. Цісар Йосиф II. зніс (1781 р.) невільничє підданьство. Для вихованя руского духовенства заснував (1783) у Львові*) духовну семінарію а в р. 1784 університет, в котрім учили деяких предметів рускою мовою, і признав руску мову краєвою і народною.

Але живий народний рух почав ся між галицькими Русинами аж після 1835 року, коли питомці духовної семінарії у Львові під проводом Маркіяна Шашкевича постановили собі трудити ся для розвитку рускої мови, письменства і народности та видали першу книжку живою мовою народною „Русалка Дністрова“ (1837 р.).

Ще живійший Рух проявляє ся між Русинами, коли цісар Фердинанд в 1848 р. надав в Австрії конституцію і зніс останки панщини 3 (16) мая 1848 р. Тоді заснували Русини Головну руску раду під проводом єпископа Яхимовича (що опісля був митрополитом), товариство для народної просьвіти „Галицько-руська Матиця“ і взяли ся жертвами всего руского народу до будови Народного Дому**), що мав бути огнищем і осередком народно-руского житя. Угольний камінь під

*) Марія Тереса заснувала вже перед тим при церкві св. Варвари (що є й до нині у Відні) духовну семінарію, котру знесено в р. 1893.

**) Народний Дім і Церква Преображенська станули на згарищах давного університету, дарованих рускому народови цісарем Франц Йосифом.

Цісар Франц Йосиф І.

Народний Дім положив сам цісар Франц Йосиф І.
(обняв престіл по Фердинанді 2. грудня 1848 р.),
підчас свого побуту у Львові 18. жовтня 1851 р.

Як давнійше, так і тепер найшли ся деякі Русини, що для власної користи або із слабодушности відцурали ся рускої мови і народности, кажучи: ніема Руси, а инші знов стали накручувати гарну руску мову на лад російської мішанини, якої не розуміє ні Русин ні Москаль. Однак загал свідомих Русинів стоїть при тім прапорі, який підняли рускі патріоти в 1848 р., і заявили перед світом, що Русини є самостійним народом, окремішним від польського і московського (російського). Мимо всяких трудностей і перепон, які стрічають Русини, поступає народна робота і розвиток рускої народности з кожним роком щораз краще вперед, а доказом сего численні рускі товариства й інститути, як Просьвіта, Наукове Товариство ім. Шевченка, Дністер, Народна Торговля і багато інших, численні рускі школи народні і рускі гімназії, а можна сподівати ся, що перегодом дібють ся Русини і свого університету. Відрадною проявою є іменно, що Русини що раз більше беруть ся не лише до організації політичної, до роботи наукової і просвітної, але й до економічної.

За прикладом галицьких Русинів пішли і Русини на Буковині, де наші поети Федькович і Воробкевич розбудили народну свідомість, а патріотична робота передових Русинів буковинських довела і там широкі верстви народні до освідомлення і видала вже гарні плоди, так що і в Галичині і на Буковині бачимо видимі успіхи в розвитку руского народу.

Лише в Угорщині, де живе около 600 тисяч Русинів, нарід лишений просьвіти, не має ще національної свідомости та коротає своє бідодашне жите в темноті. Щиронародна просьвіта, подавана живою рускою мовою моглаби і там розбудити нове жите

і двигнути наших руских братів в Угорщині з тяжкого занепаду.

2. Русини в російськiм царстві.

Після знесеня гетьманщини, зруйнована Січи і заведеня кріпацтва тяжко занепадала Україна. Дворянство, що вийшло з колишних козацких старшин, змосковщилося і забуло про свій нарід, що попав в темноту і недолю. Аж коли Іван Котляревський (1798 р.) звернувся в своїх творах до народу в його рідній мові, коли Квітка-Основ'яненко так гарно в повістях описав наших українських селян з їх звичаями, а особливо коли Костомарів, Куліш і иньші українські письменники заснували братство св. Кирила й Methodія, щоби в нiм дбати про освідомлене і розвиток українського народу, почала й Україна відроджувати ся до нового життя. Але найбільш причинив ся до розбудження народної свідомости кріпацкiй син Тарас Шевченко (умер 1861 р.) по всій Україні-Руси, та своїми огненними піснями довів до того, що в 1861 р. знесено кріпацтво в Росії. Вправді український нарід переносить і нині важкий гнет московського уряду, вправді українське слово не має там пристуцу ні в церкві, ні в школі, ні в уряді, одначе мимо сего заневолена не загинув український нарід, видає що раз більше свідомих учених, письменників і патріотів, а відкрите пам'ятника Котляревського в Полтаві і св'ятковане ювілею Лисенка в Києві*), у Львові і в Чернівцях (1904 р.) стає певним доказом, що весь українсько-русский нарід почуває ся одноцільним і само-

*) На тих св'яткованях в Києві і Полтаві було також багато Русинів з Галичини і Буковини.

Т а р а с Ш е в ч е н к о .

стійним і здобуває собі уже признане і на широкім
свѣті. Коли-ж та свѣдомість і народна робота обгорне
всі веретви рускої суспільности, тоді

„оживе добра слава,
слава України,
І свѣт ясний, невечерній
Тихенько засяє“.

Тотушко, Крайцке кѣне нисеранне
теперешо
634-8. з доброго хорват.

З М І С Т.

	Сторона
РУСКИЙ КРАЙ І НАРІД	3
I. Русь під владою князів	3—8
1. Початок рускої держави. Перші рускі князі	3
2. Княжі усобиці. Володимир Мономах	5
3. Занепад Києва. Початок вел. князівства московского	5
4. Почин галицького князівства	6
5. Лад на Русі за князів	8
II. Русь під владою Литви, Польщі й Угорщини	9—17
1. Почини литовської держави. Зручене Литви	9
2. Галицка Русь під владою Польщі й Угорщини	9
3. Злука Литви і руских земель з Польщею. Люблинська унія	11
4. Наслідки Люблинської унії для Русі	13
5. Церковні братства і школи на Русі	14
6. Церковна унія Берестейська	14
7. Київський митроп. П. Могила, основник Київської Академії	17
III. Боротьба козаччини і руского народу за самостійність України-Руси	17—33
1. Почини козаччини	17
2. Запорозька Січ	19
3. Почини боротьби козаччини з Польщею	21
4. Петро Конашевич Сагайдачний	22
5. Нові козацькі ворогобні	24
6. Гетьман Богдан Зиновій Хмельницький	24
7. Руїна	28
8. Гетьмановане Мазепи	30
9. Гайдамаччина і коліївщина	32
IV. Українсько-русский нарід під владою Австрії і Росії	33—39
1. Русини в Австрійсько-угорській монархії	33
2. Русини в російській царстві	37

С п и с о б р а з к і в.

1. Князь св. Володимир Великий	4
2. Князь Данило, король Русі	7
3. Київський митрополит Петро Могила	16
4. Запорозька Січ	20
5. Петро Конашевич Сагайдачний	22
6. Гетьман Богдан Зиновій Хмельницький	25
7. Цісар Франц Йосиф I	35
8. Тарас Шевченко	39